

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οί ιστορικοί παραδέχονται πώς ο πρώτος αξιόλογος πολιτισμός γεννήθηκε στους όχτους και στο δέλτα τών ποταμών Ευφράτη και Τίγρη, στη Μεσοποταμία. Ακολούθησε ο πολιτισμός τῆς Αιγύπτου, άπλωμένος στο μάκρος του Νείλου. Έπειτα πρόβαλαν ο αιγαιικός, ο μυκηναϊκός και άργότερα ο έλληνικός. "Όσο γνωρίζομε καλύτερα τούς παλιούς πολιτισμούς, πού προηγήθηκαν, τόσοσν εκτιμοῦμε μαζί τὰ άφθονα και διάφορα στοιχεία, πού τὸ έλληνικό πνεῦμα πῆρε από αὐτούς, καθώς και παράπλευρα τὴν άφομοιωτική του δύναμη, τὴν έξαιρετική του πρωτοτυπία. Γιατί, «ὅ,τι χρωστοῦμε στοὺς βαρβάρους έλεγε ο Ἄθηναϊός στὸν πλατωνικό διάλογο «Ἐπινομίς» τὸ τροποποιήσαμε για νὰ τὸ κάνουμε καλύτερο και ώραιότερο» (987ε). Ἄλλ' ἐνῶ οί άρχικοί πολιτισμοί τῆς Μεσοποταμίας και τῆς Αιγύπτου ἐφύτρωσαν πάνω σὲ πλούσια χώματα, οί έλληνικοί πολιτισμοί (ἐκτὸς ἀπ' τὸν έλληνιστικό) ἀναπτύχθηκαν σὲ ξερὰ και συχνὰ φτωχὰ ἐδάφη. Μπορεῖ ο Ἡρόδοτος νὰ παραπονιέται για τὰ λεπτόγεια έλληνικά χωράφια, ὅμως στὸ πλατωνικό «Συμπόσιο» βλέπουμε τὸν «Πόρο», δηλ. τὴν πολυμηχανία τῶν Ἑλλήνων νὰ συντροφεύη τὴν «Πενία» δηλ τὴν φτώχεια τους (203β). Γιατί ἡ ἀνάγκη, πού ἀκονίζει τὸ μυαλό, ἐβλήθησε στὴν ἀνάπτυξη τῶν έλληνικῶν πολιτισμῶν. Και ο Θουκυδίδης ὑποστηρίζει πὼς οί παλαιότεροι Ἕλληνες εἶχαν πολλές συνήθειες ὅμοιες μ' ἐκεῖνες πού εἶχαν ἀκόμα στὴν ἐποχὴ του οί βάρβαροι (Α', β).

Ἡ Ἑλλάδα κατοικήθηκε από τὴν παλαιολιθική ἐποχὴ. Ἄλλ' οί κάτοικοί της δὲν εἶχαν ἀρχικά μόνιμους συνοικισμούς. Κανένας λαὸς δὲν δυσκολευόταν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴ διαμονή του, από τὴν πίεση ἐνὸς ἄλλου πολυθληθέστερου. Δὲν ἐγνώριζαν τὸ ἐμπόριο και τὴν ἀσφάλεια στίς μεταξὺ τους σχέσεις, εἴτε στὴν ξηρὰ, εἴτε στὴν θάλασσα. Καθένας ἐπαιρνε από τὰ κτήματά του ὅ,τι τοῦ χρειαζόταν νὰ ζήσει, χωρὶς νὰ κάνῃ οἰκονομίες εἴτε φυτεῖες, γιατί δὲν ἤξαιραν ποτὲ ἀν ἕνας ἄλλος ἐπιδρομέας, θὰ ἐρχόταν νὰ τὶς ἀρπάξει, ἀφοῦ δὲν εἶχαν κάστρα. Οί ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ ἐκείνου σκέπτονταν πὼς θὰ εὔρισκαν παντοῦ τὸ μέσο για τὸ καθημερινό τους φατ και δὲ δυσκολευόταν νὰ μετακινηθοῦν. Οί εἰσβολές εἶχαν για στόχο πρὸ πάντων τὶς πλουσιότερες ἐπαρχίες, ὅπως ἡ Θεσσα-

λία, ἡ Βοιωτία καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς Πελοποννήσου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὄρεινὴν Ἀρκαδίαν (Θουκυδίδη Α2). Τὸ φυλετικὸ λοιπὸν ἀνακάτωμα ἄρχισε πολὺ νωρὶς. Τὰ διάφορα κύματα τῶν ἐπιδρομῶν ποὺ ἔρχονταν, εἴτε ἀπ' τὸ Βορρᾶ εἴτε ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, βρῆκαν στὶς μικρὲς ἑλληνικὲς πεδιάδες τὸ κατάλληλο κλίμα καὶ ἔδαφος, ἐγκαταστάθηκαν ἀρχικὰ ἐκεῖ καὶ ἀργότερα στὶς Κυκλάδες καὶ στὴν Κρήτη.

“Ὅπως σ' ὄλες τὶς χῶρες, ἔτσι καὶ στὸν τόπο μας, ὁ ἄνθρωπος ἰκανοποιῶσε πρῶτα τὶς ἀνάγκες τοῦ μαζεύοντος ἄγριους καρπούς, χόρτα καὶ ρίζες¹ ἢ μὲ τὸ κυνήγι καὶ τὸ ψάρεμμα. Ἀλλ' ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἀκόμα ἐποχὴ, ἡ συλλεκτικὴ ἐξελίχθηκε στὴ γεωργία, τὸ κυνήγι στὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ ψάρεμμα στὴ ναυτιλία. Ἐνῶ ὅμως ἡ συλλεκτικὴ διατήρησε καὶ διατηρεῖ ἀκόμα κάποια σημασία (βαλανίδια, χόρτα, σαλιάγκοι, βολβοί, ἄγρια φρούτα), τὸ κυνήγι γρήγορα περιορίστηκε, μὲ τὴν καταστροφὴν πρὸ πάντων τῶν δασῶν, καὶ σήμερα κατάντησε σπόρ. Τὸ ψάρεμμα, ποὺ γίνεται ὀλοένα μὲ τελειότερα μέσα καὶ σὲ πλατυτέρες ἐκτάσεις, ἀποτελεῖ πάντα ἓνα σημαντικὸ κλάδο τῆς διατροφῆς τῶν ἀνθρώπων στὴν Ἑλλάδα. Ὡς σημειώσουμε πῶς καὶ τὸ πρωτόγονο ντύσιμο μὲ προβιὲς νωρὶς ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ὑφάσματα μάλλινα, ποὺ σκέπαζαν τὰ κάτω μέρη τοῦ σώματος, γιὰ λόγους πρὸ πάντων θρησκευτικούς ἢ αἰσθητικούς, ἐνῶ στόλιζαν μὲ χρυσαφικά καὶ κομπολόγια τὸ γυμνὸ στῆθος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ τὸ κεφάλι συχνὰ μὲ φτερά ἢ ἄλλα πλουμίσματα. Τὸ πέρασμα αὐτὸ ἀπ' τὸ παρασιτικὸ στάδιο στὸ παραγωγικὸ ἔλλαξε ἐντελῶς τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὀνομάστηκε νεολιθικὴ ἐπανάσταση ἀπ' τὸν C. Childs (51). Γιὰ τὴν καλλιέργεια καρπῶν καὶ τὴν ἐξημέρωση ζώων πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐξασφαλίζει ἓνα σταθερὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ θεμελιώνει μίαν οἰκονομίαν βασιζόμενη ὅχι πιά μόνον σὲ πόρους ποῦ τοῦ παρέχει ἡ φύσις, ἀλλὰ σὲ ἄλλους παράγοντες ποὺ ἐλέγχει αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἔτσι καὶ στὸν τόπον μας δημιουργήθηκε μιὰ ἀρχέγονη βαθμίδα τοῦ παραγωγικοῦ σταδίου. ποὺ βασιζέται στὴν καλλιέργειαν δημητριακῶν καὶ στὴν ἐξημέρωση ζώων καὶ ἔχει γιὰ χαρακτηριστικὸ τὸν μόνιμον πιά οἰκισμὸν.

Τὰ ἐδάφη στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Νησιά εἶναι, στὸ μεγαλύτερό τους μέρος βουνὰ καὶ βράχια. Ἀνάμεσά τους ἡ θάλασσα ἔσκιαψε βαθειοὺς κόλπους, κανάλια, φυσικὰ λιμάνια καὶ ἀραξοβόλια. Σὲ κανένα ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου δὲν συναντοῦμε μιὰ τέτοιαν ἀνάπτυξιν τῆς ἀκρογιαλιᾶς, συγκριτικὰ μὲ τὴν ἔκτασιν τῆς γῆς. Τὰ βουνὰ, ποὺ χωρίζουν τὰ διάφορα τμήματα τῆς Χώρας, δυσκόλευαν τὴ συγκοινωνίαν ἀπὸ τὴ στεριά. Μὰ τὸ γαλάζιον Αἰγαῖον καὶ ἡ ἀλυσίδα τῶν νησιῶν, ποὺ εἶναι σπαρμένα σ' αὐτό, εὐκόλυναν τὴ θαλάσσιαν συγκοινωνίαν. Γι' αὐτό, ἐνῶ οἱ ἀρχαιότεροι πολιτισμοί, ὅπως ὁ μεσοποταμιακὸς καὶ ὁ αἰγυπτια-

1. Στὸ γάμο, τὸ στεφάνωμα τοῦ γαμπροῦ μὲ ἄγρια χόρτα καὶ βετανίδια, ἀκόμα καὶ στοὺς κλασσικοὺς καιροὺς, ἦταν, φαίνεται, ἀπομεινάρει τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς.

κός, ήταν στεριανοί, κλειστοί μέσα στις κοιλάδες του Ευφράτη και του Τίγρη, ή του Νείλου, ο αιγαιϊκός κι αργότερα οι έλληνικοί πολιτισμοί ήταν θαλασσινοί, έχοντας έτσι μεγάλη ακτινοβολία κ' έξω από την κοιτίδα τους. Υπήρχε εμπόριο, δηλ. ανταλλαγή προϊόντων, ανάμεσα στις Κυκλάδες και στην Κρήτη, από τη νεολιθική ακόμα εποχή, όπως φαίνεται από τα μαχαίρια από ύψιανή (άνυχι) της Μήλου, που βρέθηκαν στις ανασκαφές σε διάφορα μέρη του μεγάλου αυτού Νησιού (Matz 23).

Τα κυκλαδίτικα καράβια, δηλ. καΐκια, που συχνά δεν ήταν μακρύτερα από 10 ως 12 μέτρα (Oikonomides, XXXII) έφτασαν στις μικρασιατικές ακτές, όπου μάλιστα ζούσαν φυλές συγγενικές με τις πρωτοελληνικές, όπως οι κάτοικοι της Καρίας, της Φρυγίας και της Τρωάδας, δηλαδή, των εθνών που δεν ήταν σημιτικά². 'Αλλ' οι πρωτόγονοι αυτοί ναυτικοί δεν περιορίστηκαν μόνο στα παράλια της Μικρασίας, που παρουσίαζαν την ίδια διαμόρφωση με τα έλληνικά, αφού τὰ ένωνε άλλοτε ή Αιγαιΐτιδα, πριν βουλιάξη. 'Ανακαλύφθηκαν ίγνη που δείχνουν πως πήγαν στην Αίγυπτο, στη Μασσαλία, στις Βαλεαρίδες κι ακόμα στην Κορνηυαλία ('Αγγλία) Hutchinson 111-112). Στην αρχή, οι Αιγαιϊκοί, και οι "Έλληνες ναυτικοί εγκατάστησαν εμπορικά κέντρα (έμπορεία), σε καλοδιαλεγμένα παραλιακά μέρη κι αργότερα άρχισε ή μετανάστευση και ό έποικισμός τους σε περιφέρειες όπου τὸ κλίμα ήταν ὅμοιο με τὸ δικό μας : παράλια της Μικρασίας, Σικελία, Κύπρος, Ν. 'Ιταλία, Λιβύη. Στην έκστρατεία της Τροίας μαζεύτηκαν σχεδόν 1200 καράβια, απ' ὅλη την 'Ελλάδα. Κκι ό «πολυμήχανος», δηλαδή έξυπνος και έφευρετικός, 'Οδυσσεύς παρουσιάζεται σαν αντιπροσωπευτικός τύπος των 'Ελλήνων, από την πρωτοελληνική ακόμα εποχή.

Μεταχειριζόμαστε τη λέξη Πρωτοέλληνες και όχι Προέλληνες, όπως συνήθως τούς ονομάζουν, γιατί ή ανάρθρωση της γραμμικής γραφής, από τούς M. Vendreyes και J. Chadwick, απόδειξε πως οι κάτοικοι της Κρήτης, των Κυκλάδων και της Πελοποννήσου μιλούσαν μιὰ γλώσσα έλληνική, από τότε που μπορούμε να παρακολουθήσουμε τὸν πολιτισμό τους. Είναι τὸ πρώτο δείγμα έλληνικής προομηθικής διαλέκτου, που μοιάζει με την γραφή, και τη ντοπισλαλιά της Κύπρου. 'Η ανάρθρωση της γραφής α', όταν ποτέ γίνει, θα μᾶς δώσει πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή και την ιστορία των πρώτων κατοίκων της 'Ανατολικής Μεσογείου και, ίσως, μιᾶς Μεσογειακής φυλής, που διάλυσαν οι επιδρομές λαών απ' τὸν Βορριᾶ ή από την 'Ανατολή. Οι πρωτόγονοι

2. Οι Τρωαδίτες ήταν φυλή που ήλθε από την Ευρώπη, όπως και οι 'Αχαιοί, πέρασε τὸν 'Ελλήσποντο κ' εγκαταστάθηκε σ' αὐτήν την περιφέρεια (7). Τὸ ανάκτορο τὸυ Πριάμου μοιάζει με τ' άλλα ανάκτορα της Μυκηναϊκής εποχής, που μᾶς περιγράφει ό "Όμηρος. (Ο διάλογος στην «'Ιλιάδα» τὸυ Διομήδη με τὸν Γλαύκῃ, την ὥρα που μονομαχοῦσαν, δείχνει ὅτι μόνο πως μπορούσαν να συνεννοηθῶν ἄλλα τελικά βρέθηκαν συγγενείς κι ἀντάλλαξαν τὸ πανοπλίες τους ('Ιλιάδα Ζ, 120-236).

αὐτοὶ ἄνθρωποι ἀνακατώθηκαν μὲ τοὺς νέους ἐποίκους, ὅμως τὰ ἔργα τους, πρὸ πάντων οἱ πέτρες ποὺ ἔχτισαν, ἔμειναν. Σήμερα βασιζόμαστε σὲ τεκμήρια βουβά, ποὺ μᾶς ἔδωσαν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές κ' οἱ σπηλαιολογικὲς ἐρευνες. Αὐτὰ ρίχνουν κάποιον φῶς στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, χωρὶς νὰ μᾶς φανερώσουν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ποὺ προκάλεσαν αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐξέλιξή του.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ἡ Ἑλλάδα φαίνεται πῶς κατοικήθηκε ἀπὸ παλιούς καιρούς, ἀφοῦ βρέθηκε σ' ἓνα σπήλαιο στὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς, ἓνα κρανίον ἀπολιθωμένο τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Νεαντερτάλ, ποὺ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ 80 χιλιάδες σχεδὸν χρόνια ἢ ἀκόμα παλαιότερα (Πουλιανὸς 5). Βρέθηκαν ἀκόμα τελευταῖα μερικὰ ἀπολιθωμένα κρανία στὴ Θεσσαλία καθὼς καὶ ἀπομεινάρια τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς στὴν Παντάνασσα τῆς Ἡπείρου. Ὑπῆρχε λοιπὸν ἐντόπιος παλαιολιθικὸς πληθυσμὸς, ποὺ προβάλλει σὰν στάδιο οἰκονομικοπολιτιστικὸ καὶ ἔπειτα σὰν τοπικὸ φαινόμενο μιᾶς πλατύτερης μεταβολῆς, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολή καὶ ἀπλώθηκε πρῶτα πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη (Δ. Θεοχάρης 3). Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς περιπλανώμενοι ἔμειναν σὲ σπήλαια. Δὲν ἐγνώριζαν ἀκόμα τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, δὲν εἶχαν οἰκιακὰ ζῶα, ἐκτὸς ἴσως ἀπ' τὸ σκύλο, καὶ ζοῦσαν ἀπὸ κυνήγι καὶ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καρπούς τῆς γῆς καὶ τῶν ἄγριων δέντρων. Εἶχαν μερικὰ πρωτόγονα ἐργαλεῖα ἀπὸ πέτρα ἀκατέργαστη, ποὺ τοὺς χρησίμευαν γιὰ ὅπλα καὶ γιὰ τὸ κόψιμο ξύλων. Δὲν εἶχαν ἀγγεῖα πῆλινα, ἀλλὰ μεταχειρίζονταν ἀσκιά καθὼς καὶ ξύλινα δοχεῖα, ποὺ δὲν ἔσπαζαν στὶς ὁμαδικὲς μετακινήσεις τους. Τέλος, ἀντὶ στολίδια, μεταχειρίζονταν, φαίνεται, τὸ τατουάζ. Πολὺ λιγοστὰ ἀπομεινάρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης βρέθηκαν στὴν Ἑλλάδα καὶ γι' αὐτὸ οἱ περισσότεροὶ ἱστορικὸι ἔφτασαν στὸ λαθεμένο συμπέρασμα πῶς δὲν ὑπῆρξε παλαιολιθικὴ ἐποχὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τοῦτο φαίνεται πῶς προέρχεται ἀπ' τὸ ὅτι δὲν ἐξερευνήθηκαν ἐπιστημονικὰ τὰ σπήλαια στὴν Ἑλλάδα καὶ γενικὰ δὲ δόθηκε προσοχὴ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τῆς ἱστορίας μας, ποὺ δὲν παρουσιάζει ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα. Καὶ ὅμως βρέθηκαν καὶ στὴν Ἑλλάδα καλλιτεχνικὲς ἀκόμα ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπως σπήλαια μὲ παλαιολιθικὲς βραχογραφίες, χαρακτὲς παραστάσεις καὶ κινητὰ ἔργα στὸ Πήλιο (Δ. Θεοχάρης, σελ. 48-60).

Οἱ πρῶτοι αὐτοὶ κάτοικοι δὲ ζοῦσαν ξεμοναχισμένοι, ἀλλὰ σὲ ὁμάδες γιὰ νὰ μποροῦν νὰ προφυλαχτοῦν ἀπὸ τὰ θεριά. Οἱ ὁδοιπόροι τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς ἔφτασαν στὶς πεδιάδες τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' ὅπου, μὲ τὸ ἀνοιγμα τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν, τὰ νερὰ εἶχαν ἀποτραβηχτῆ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ μῦθος τοῦ Δευκαλίωνα. Ἔτσι βρῆκαν κάμπους μὲ γρασίδι γιὰ τὰ ζῶα

τους και προχώρησαν στη Βοιωτία, έπειτα στην 'Αργολίδα και στους παραλιακούς κάμπους της 'Ηλείας. Αυτοί οι έποικοι δέν ησαν ακόμα "Έλληνες αλλά βαλκανίσιοι (Vermeule 6).

"Όπως και σ' όλες τις χώρες, υπήρξε και στην 'Ελλάδα έποχή, όπου τα μέταλλα ήταν άγνωστα. 'Από τη νεολιθική όμως έποχή, μεταχειρίζονταν για όπλα και έργαλεία πέτρες ίσιωμένες και σε κανονικά σχήματα. 'Αντικατάστησαν μάλιστα τα έργαλεία τους, τους μπαλτάδες και τις άξίνες τους, που ήταν από άσβεστόπετρα ή άμμοπέτρα, με πέτρες πιό σκληρές, όπως ο όφιτης, ο νεφρίτης και ο αιματίτης. 'Αρχικά, όπως μάς τó θυμίζει ο Λισγύλος, οι πρόγονοι τής λιθικής έποχής κατοικούσαν, όπως τ' άδύνατα μερμήγκια, μέσα σε σπηλιές, κάτω από τη γη, όπου ο ήλιος δέν έφτανε (Προμηθεύς 452-453). 'Ο "Όμηρος μάς περιγράφει τó σπήλαιο του Πολυφήμου, όπου ζούσε αυτός με τα γιδοπρόβατά του, και τó έκλεινε κάθε βράδυ, κυλώντας μια πελώρια πέτρα στην είσοδό του, και μάς μιλά για τούς «τρωγλοδύτες, που δέ γνώριζαν τη γεωργία και δέν είχαν νόμους ('Οδύσσεια Θ' 106 και συν.). Γρήγορα όμως οι κάτοικοι τής παλαιολιθικής έποχής έμαθαν νά σκάβουν μικρά τεχνητά σπήλαια ή και νά χτίζουν τις ρωγμές τών σπηλαίων. Και στη νεολιθική έποχή, όπως όλοι οι λαοί τής Μεσογείου, έστηναν καλύβες από καλάμιές ή κλαδιά, σκεπασμένα συχνά με άργιλο. 'Ο νεολιθικός άνθρωπος άρχισε νά φτιάχνει όμαδικές κατοικίες, δηλ. χωριά, έμαθε την καλλιέργεια τής γής κ' είχε άγγεία πού, ανάλογα με την τέχνη τους, χρησιμεύουν για την χρονολογική κατάταξη τών διαφόρων έποχών, γιατί τά ίχνη τους δέν καταστρέφονται με τόν καιρό, πρό πάντων από τη φωτιά, πού σβύνει τ' άχνάρια τής ζωής³.

'Η έλληνική νεολιθική έποχή, αν και δέν έχει ακόμα καλά μελετηθή παρουσιάζει μεγάλη σημασία, γιατί βάσταξε τέσσερες χιλιάδες χρόνια. Είναι δηλαδή δέκα φορές μακρύτερη από την κλασική περίοδο και τρείς φορές μακρύτερη άπ' όλη τη διάρκεια τής ιστορικής έποχής τής 'Αρχαίας 'Ελλάδας. 'Αρχικά, οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν πάνω σε ριζά ή, στις πεδιάδες, κοντά σε τρεχούμενα νερά ή κεφαλάρια. Τά έρείπια τών συνοικισμών τους, πού έχτιζαν τόν ένα πάνω στον άλλον, σχηματίζουν χαμηλούς λόφους, πού όνομάζουν μαγούλες στη Θεσσαλία και τούμπες στη Μικηδονία. Δίπλα στις μαγούλες ή τούμπες βρίσκουμε συχνά και τύμβους, δηλ τάφους, πού είναι μικρότεροι κ' έχουν κανονικό σχήμα. 'Από αυτούς καταλαβαίνουμε πώς ή βορειοανατολική 'Ελλάδα ήταν πυκνά κατοικημένη στους νεολιθικούς χρόνους. Γνωρίζουμε πάνω από

3. Και στους Θεσσαλικούς συνοικισμούς προϋπήρξε ή προκεραμική έποχή, πού πρέπει νά χρονολογηθή στην 7η χιλιετία π.Χ. "Επειτα εμφανίζεται ή μονόχρωμη κερραμική κι άργότερα, στην άρχαιότερη νεολιθική, άρχισαν νά τη στολίζουν με χρώματα (5800-5500) ώσπου νά φτάσουμε στην ποικιλόχρωμη κερραμική και τέλος στα χαρκαμένα άγγεία (Δ. Θεοχάρη 71-160).

εκατόν είκοσι τέτοιους συνοικισμούς στη Θεσσαλία, από την Άγρια ως την κοιλάδα του Σπερχειού και απ' τον Παγασητικό κόλπο ως τα Τρίκαλα. Πολύ λίγα όμως ίχνη απ' αυτούς βρίσκονται στην πεδιάδα της Έλασσόνας και κανένα ανάμεσα στην πεδιάδα των Τρικάλων και του Φαναριού και έπειτα προς την Πίνδο. Φαίνεται πως την περιφέρεια αυτή σκέπαζαν τότε πυκνά δάση (Μυλωνάς, 8).

Το αρχαιότερο χωριό στον έλληνικό χώρο βρέθηκε στη Νέα Νικομήδεια της Μακεδονίας και υπολόγισαν πως υπήρξε στο τέλος της εβδομης χιλιετηρίδης (Vermeule 7). Ένω στην Κεντρική Ελλάδα βρίσκουμε χωριά μια χιλιετηρίδα μόνο αργότερα, όπως η Έλάτεια, το σημερινό Δραχμάνι, γιατί, φαίνεται, πως οι ράχες από ασβέστι σταμάτησαν τους πρωτοπόρους έποίκους, πριν κατέβουν στη Θεσσαλία, στη Βοιωτία κ' έπειτα στην Πελοπόννησο. Τα χωριά αυτά ήταν γεωργικά, όπως φαίνεται απ' το χτίσιμό τους : είχαν αποθήκες, γιατί έπρεπε ν' αποθηκεύουν ένα μέρος της παραγωγής, ως την έρχόμενη σοδειά, και τα στοιχειώδη γεωργικά εργαλεία. Άλλ' είχαν και πρόβατα, γίδια καθώς και χοίρους, στις περιοχές με βαλκανιδές. Είχαν ακόμα και μερικά δένδρα, όπως μηλιές και άχλαδιές. Από τις λίμνες μάζευαν άχιβάδες, που χρησιμοποιούν όχι μόνο για τροφή αλλά και για στολίδια, όπως κολλιέδες και σκουλαρίκια. Μεταχειρίζονταν ακόμα για τροφή και τα σαλιγκάρια. Τη γεωργία έφεραν, φαίνεται, έποικοι από τη Μέση Ανατολή, όπου πρωτοεμφανίστηκε 8000 χρόνια π.Χ. κι αναζητούσαν καινούρια χωράφια στους κάμπους της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας (Zervos I, 73).

Η νεολιθική εποχή μελετήθηκε στη Θεσσαλία κυρίως σε δυο χωριά, το Σέσκλο και το Διμήνι, που υπήρξαν κατά το 4800 π.Χ. (Τσουντα Α και Β κερ.) Τα σπίτια ή μάλλον οι καλύβες ήταν καμπυλωτά, όπως κι οι σκηνές που αντικατάστησαν, φτιαγμένα από λάσπη χωρίς θεμέλια πέτρινα και χωρίς ζυλοδεσιά. Η στέγη ήταν από καλάμια σκεπασμένη με πηλό. Το Σέσκλο ήταν χωριό γεωργικό, όπως φαίνεται από τα πέτρινα εργαλεία που βρέθηκαν σ' αυτό : πέτρες για το άλεσμα των σιτηρών, γουδιά, άγγεϊα κτλ. Ένω το Διμήνι δείχνει απ' το σχέδιό του πως ήταν χωριό κτηνοτρόφων, μια μεγάλη σtάνη. Γενικά, τα χωριά ήταν μικρά, αρκετά για να χωρέσουν ίσως ένα γένος. Δέ βρέθηκαν στο Σέσκλο τόξα και βέλη, όπως συναντούμε αργότερα στο Διμήνι και τα χρησιμοποιούταν σαν όπλα έπιβολής πάνω στους άλλους πληθυσμούς, που είχαν μόνο μαχαίρια πέτρινα, σφεντόνες και μαγγούρες από ξύλο. Ένω το Σέσκλο παρουσιάζει στοιχειώδη μόνο όχύρωση, το Διμήνι ήταν όχυρωμένο με πέντε ή έξη κυκλικούς τοίχους, πάχους ενός μέτρου, και στη μέση υπήρχε ένα όρθογώνιο σπίτι. Πρόκειται για άκροπόλεις, που είχαν πέτρινα τείχη. Εκεί όμως όπου δεν υπήρχε πέτρα, προστάτευαν τις άκροπόλεις με χαντάκια. Φαίνεται πως ο πληθυσμός του ήλθε από τη Μακεδονία ή τη Θράκη, στις άρχές της 4ης χιλιετηρίδας. Στο Σέσκλο βρέθηκαν άγγεϊα πήλινα, με

γεωμετρικά στολίδια. Ἀργότερα ἄρχισαν νὰ παριστάνουν πάνω σ' αὐτὰ ἀπλοποιημένα σχήματα ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἡ ὁμοιότητα τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ποῦ ἦταν βαμμένα καὶ γυαλιστερά, φανερώνει πὼς θὰ ὑπῆρχαν εἰδικευμένοι τεχνῖτες στὸ χωριό. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τὸν τεχνικὸν ὄπλισμό, εἶναι βέβαιο πὼς σ' αὐτὰ τὰ χωριά ὑπῆρχε καὶ κάποια κοινωνικὴ ὀργάνωση.

Ἡ ζωὴ τῶν πρωτόγονων κατοίκων ἦταν ὁμαδική. Φαίνεται πὼς ἡ γῆ δὲν εἶχε ἀρχικὰ μοιραστῆ, ἀλλ' ἀνῆκε στὸ γένος καὶ καλλιεργοῦνταν συλλογικά. Ὅμαδικές ἦταν καὶ οἱ δισκεδάσεις. Οἱ θρησκευτικὲς τελετές, γίνονταν στὸ ὑπαιθρο ἢ μέσα σὲ σπήλαια, ὅπως γίνονταν καὶ σ' ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς (Εὐελπίδης, 141) ⁴. Σώθηκαν σ' αὐτὰ ἀρκετὰ ἀγγλματάκια, ἀπὸ ἄργιλο ἢ στεατίτη, ποῦ παριστάνουν τὴν παχουλὴ θεὰ τῆς γονιμότητος, γιατί νομίζαν πὼς ἐξασφάλιζε στοὺς ἀνθρώπους καλὲς σοδιὲς καὶ πολλὰ παιδιά.

Οἱ συνοικισμοὶ τῆς Θεσσαλίας καταστράφηκαν, φαίνεται, ἀπὸ ἐπιδρομές, τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Τῆ θέση τους πῆραν ἄλλοι τῆς νεώτερης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς, μεγαλύτεροι καὶ πλουσιώτεροι, χτισμένοι πάνω σ' αὐτούς. Ἀλλὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους συνοικισμοὺς δὲ βρέθηκαν ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἔγγρα τῆς λίθινης ἐποχῆς, ἀλλὰ μόνο τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Τὰ κείμενα τῶν ἐποικίων προχώρησαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία, στὸν κάμπο τοῦ Σπερχειοῦ, στὴ Φωκίδα, στὴ Βοιωτία ⁵, στὴν Ἀργολίδα, στὴ Λευκάδα καὶ στὴν Κρήτη, ἀλλ' ὄχι στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (Μυλωνᾶς 115). Μπορεῖ οἱ νέοι ἐποικοὶ νὰ ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, γιατί ἔφεραν μαζί τους τ' ἀμπέλια καὶ τὰ ἐλαιόδενδρα, γνώριζαν ἴσως τὸ λάδι καὶ μεταχειρίζονταν γιὰ τροφή τους τὸ κριθάρι, καὶ σπανιότερα τὸ σιτάρι ⁶, ὄσπρια (ἀρακά, κουκιά καὶ φακῆ), καθὼς καὶ σῦκα. Εἶχαν καὶ μερικὰ μικρὰ ζῶα : πρόβατα, κατσίκια, χοίρους καὶ τὸ κυνῆγι συμπλήρωνε τὴν τροφή τους. Τὰ πρόβατα χρησίμευαν πρὸ πάντων γιὰ νὰ δίνουν μαλλί, ποῦ οἱ γυναῖκες ἐκλωθαν καὶ ὕφαιναν στὸ σπίτι. Τέλος τὰ κόκκαλα χρησίμευαν γιὰ νὰ κάνουν ὄπλα, κυρίως μαχαίρια, καρφίτσες καὶ βελόνες, καθὼς καὶ ἀγγίστρια γιὰ ψάρεμα. Ὅπως βρέθηκαν στὸ Σουφλί-Μαγούλα τῆς Θεσσαλίας. Τὸ ἀλώνισμα γινόταν στὸ σπίτι μὲ σφυριά, ἔσπαζαν τὸ σιτάρι καὶ τὸ κριθάρι σὲ πέτρινα γουδιὰ καὶ τὸ εἴψηναν στὴ χόβολη, γιὰ νὰ

4. Κομμάτια ἀπὸ εἶδωλα στὸ σπήλαιο τῆς Εἰληθούρας, στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ στὸ σπήλαιο τοῦ Πάνα στὸν Μαραθῶνα, δείχνουν πὼς χρησίμευσαν γιὰ θρησκευτικὸς σκοποῦς. Ἄλλωστε πολλὰ λίθινὰ εὑρήματα κατοικίας βρέθηκαν γενικῶς στὰ σπήλαια. Ἀρχικὰ καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς, ἰδρύθηκε μέσα σὲ μιά σπηλιά. Ἦταν ἓνα πρόχειρο κατάλυμα-βωμό, σκεπασμένο μὲ φύλλα δάφνης, ποῦ ἐπαρσταίνανε μιά συμβολικὴ ἰδέα.

5. Ἡ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλίας στὴ Βοιωτία καὶ στὴν Φωκίδα φανερώνεται ἀπ' τὸ ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτῶν τῶν δυῶ ἐπαρχιῶν δείχνει πολὺ μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν κεραμεικὴ τῆς ἀρχαιότερης περιόδου τῆς Θεσσαλίας (Τσοῦντας 2).

6. Στὴ Β. Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦσαν τὸ σιτάρι τὸ μονόκοκκο, δηλ. τὸν καπλουτζᾶ, στὴ νότια τὸ σκληρὸ δίκοκκο. Ἀπ' τὸ κριθάρι τὴν τετράγωνη ποικίλη. Τέλος συνήθιζαν καὶ τὸ κερὶ σὰν τροφήν τῶν ἀνθρώπων.

έτοιμάσουν πίττες, όπως τὸ κατσαμάκι πού τρῶνε σήμερα οἱ Πομάκοι στὴ Ροδόπη καὶ ἡ κουλουῦρα τῆς μομπούτας στὴν Ἡπειρο. Ἐψηναν ὁμοῦς τὸ κρέας στὰ κάρβουνα ἢ στὴ σοῦβλα.

Οἱ γεωργοὶ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ μεταναστεύουν συχνά, γιατί τὰ χωράφια τους ἀδυνατίζαν μὲ τὸν καιρὸ καὶ δὲν τοὺς ἔδιναν ἱκανοποιητικὲς σοδιές, ἀφοῦ δὲν ἤξαιραν ἀκόμα τὴ γονιμοποιὸ ἐπίδραση τῆς κοπριάς, οὔτε καὶ εἶχαν ἀρκετὰ μεγάλα ζῶα, πού εἰσῆχθησαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ κ' οἱ κάτοικοι τῆς Ἀνατολῆς ἐρχόνταν στὴν Ἑλλάδα νὰ βροῦν παρθένα ἐδάφη καὶ οἱ ντόπιοι γεωργοὶ ἐγκατέλειπαν ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια τὰ χωράφια τους γιὰ νὰ καλλιεργήσουν ἄλλα, ὅπως κάνουν ἀκόμα καὶ σήμερα πολλοὶ γεωργοὶ στὴν Ἀφρική. Ἡ χρῆση τῶν φυσικῶν λιπασμάτων ἄρχισε στὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γιατί τότε βρίσκουμε χωριά χτισμένα στὰ χαλάσματα ἄλλων χωριῶν (Childe 57). Ἡ δεινροκαλλιέργεια βοήθησε τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἀνθρώπων στὴν ἴδια θέση (σῦκα καὶ ἀχλάδια στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία).

Τὰ ἐρείπια ἐνὸς μεγάλου σπιτιοῦ, πού βρέθηκε στὴ Λέρνα τῆς Ἀργολίδας, δείχνουν πὼς ἦταν χτισμένο ἀπὸ πλῆθρα, πάνω σὲ πέτρινα θεμέλια. Εἶναι τὸ «μέγαρον», πού ἀνῆκε φαίνεται, στὸν ἀρχηγὸ τοῦ γένους καὶ προαναγγέλει τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα. Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς Λέρνας βάσταξε ἀπὸ τὴν 4η χιλιετηρίδα ὡς τὰ 2400 π.Χ. Ἔδωσε πολλὰ πρωτόγονα ἀγαλματάκια ἀπὸ πηλὸ, πού παριστάνουν τὴ θεὰ-μητέρα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει συνέχεια, ἀπὸ τίς διάφορες εἰσβολές. Φαίνεται τὸ σπῆτι αὐτὸ ἦταν τριγυρισμένο ἀπὸ ἓνα ὄχυρὸ τοῦχο (Vermeule 11-29). Μὰ καὶ στὴ Χαλανδριανὴ τῆς Σύρου βρέθηκε ἓνα κάστρο, μεγαλύτερο ἀπὸ τῆς Λέρνας. Οἱ συνοικισμοὶ ἦταν λοιπὸν ὀχυρωμένοι ἀκόμα ἀπὸ τὴ λίθινη ἐποχὴ. Οἱ ἀκροπόλεις ἐμφανίστηκαν, πρὶν ἀκόμα ὑπάρξουν οἱ πόλεις.

Δὲν ὑπάρχει ἐνιαῖος νεολιθικὸς πολιτισμὸς, ἀλλὰ πλῆθος νεολιθικῶν πολιτισμῶν, πού παρουσιάζουν πολλὲς διαφορὲς μεταξὺ τους, ἀνάλογα μὲ τὸ περιβάλλον καὶ τὴν νοοτροπία πού τοῦ ταίριαζε. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, πλήθαιναν οἱ θαλασσινὲς μεταφορές. Στὶς Κυκλάδες ἀναπτύχθηκε ντόπιος πολιτισμὸς μόνον στὴν τρίτη χιλιετηρίδα. Ἡ πρώτη μὴ Κυκλαδικὴ ἐποχὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν τεχνολογία καὶ τὸν πολιτικὸ ἔλεγχον τῆς Κρήτης. Οἱ Κυκλαδῆτες εἶχαν μαζί γεωργικὴ καὶ ναυτικὴ ζωὴ, ὅπως καὶ σήμερα, γιατί ἡ γῆ τῶν νησιῶν τους εἶναι λιγοστὴ καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ παραγωγικὴ γιὰ νὰ θρέψῃ τὸν πληθυσμὸ τους, πού ἀναγκάζεται νὰ στραφῆ πρὸς τὴ θάλασσα. Στὴ Μήλο βεβαιώνεται ὁ γεωργικὸς χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὰ καρβουνιασμένα σιτηρὰ καὶ ὄσπρια καὶ ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν προβάτων καὶ κατσικιῶν πού βρέθηκαν στοὺς νεολιθικοὺς συνοικισμοὺς (Matz 18). Τὰ νησιώτικα καράβια πήγαιναν τὰ προϊόντα σ' ὅλον τὸν τότε γνωστὸ ναυτικὸ χῶρον, ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ὡς τὴν Κρήτη, καὶ ἀπὸ τὴν

Τροία, ὡς τις Δαλματικές ἀκτές καὶ τὴ Σικελία (Vermeule, 55). Ἐφερναν χαλκὸ ἀπὸ τὴν Κύπρο, καλαί ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὑφάσματα καὶ κρέατα ἀπὸ τὴν Κρήτη ἢ σιτηρὰ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, γιατί ἡ παραγωγὴ τους σὲ λάδι, κρασί, κατσίκες, πρόβατα καὶ ψάρια ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τις ἀνάγκες τῶν κατοίκων τους⁷. Ἐκαναν ἐξαγωγή καὶ δικῶν τους προϊόντων, ὅπως ἡ ὄψιανή τῆς Μήλου καὶ τὰ μάρμαρα τῆς Πάρου καὶ τῆς Νάξου, πού χρησιμοποιεuan γιὰ νὰ κάνουν εἶδωλα, καὶ σμυρίγλι γιὰ τὴν κατεργασία τους. Ἀλλὰ νωρὶς ἀκόμα ἄρχισε ἡ ἐξαγωγή τῶν ξακουστῶν ἀπὸ τότε κρασιῶν, πού ἔδιναν τ' ἀμπέλια πάνω στὰ ξερὰ καὶ ἠφαιστειογενῆ χῶματα τῆς Σάμου, τῆς Χίου, τῆς Νάξου καὶ τῆς Σαντορίνης. Τὰ σφράγιζαν μὲ σφραγιδες ἀπὸ πηλό, σὰν ἐγγύηση τῆς ποιότητος τοῦ ἐμπορεύματος.

Στὰ ἑλληνικὰ νησιά βρισκοῦμε τὴν τεχνικὴ τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, πού πρωτοφάνηκε στὸ Ἑλὰμ καὶ στὴν Αἴγυπτο. Ἐνῶ ὅμως ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ ἴδια, ὁ στολισμὸς τῶν δοχείων ἀλλάζει καὶ παρουσιάζει εἰδικὸ καλλιτεχνικὸ γοῦστο, μὲ σχήματα γεωμετρικὰ ἀρχικὰ καὶ νατουραλιστικὰ ἀργότερα. Δὲ γινόταν ἐξαγωγή ἀγγείων, παρὰ μόνο γιὰ τὴν μεταφορὰ κρασιοῦ καὶ λαδιοῦ στὸ ἐξωτερικὸ. Πρὸ πάντων οἱ νησιῶτες ἦταν μετακομιστὲς καὶ μεσίτες ἀνάμεσα στὶς διάφορες χῶρες, ὅπως γίνεται καὶ σήμερα μὲ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, πού ἐξυπηρετοῦν κυρίως τὸ ἐξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἐμπόριο. Τὰ κράβια δὲ σκεπάζονταν τότε ἀπὸ κατάστρωμα καὶ εἶχαν διπλῆ, σειρὰ ἀπὸ κουτιά, συνήθως 20 ὡς 35, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τις ζωγραφιές πού σώθηκαν (Vermeule, 54). Κέντρο τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ ἔγινε ἡ Σῦρα, πού βρίσκεται στὴ μέση τῶν Κυκλάδων. Τὰ σπίτια τῶν νησιωτῶν ἦταν συνήθως, ὅπως καὶ σήμερα, σκορπισμένα καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν χωριά, ὅπως ἡ Λέρνα. Ἦταν συνήθως χτισμένα ἀπὸ πέτρα, τὸ προχειρότερο ὕλικὸ στὰ νησιά, χωρὶς σοβά. Τὸ ἐμπόριο ἔφερε καὶ τὴν ὀργάνωση πόλεων στὰ λιμάνια, μὲ ἀποθῆκες καὶ μαγαζιά. Στὸν κυκλαδικὸ πολιτισμὸ ὑπάγεται καὶ ἡ Νότια Εὐβοία (17, Δ. Θεοχάρη).

Συμπερασματικά, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 5ης π.Χ. χιλιετηρίδας, ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα κατοικοῦνταν ἀπὸ προελληνικὲς φυλές, πού ὀνομάζομε Πελασγούς, Αὐτοὶ δὲ γνώριζαν τὰ μέταλλα καὶ μεταχειρίζονταν τὴν πέτρα γιὰ τις ἀνάγκες τους. Καταγίνονταν στὴν κτηνοτροφία καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Στὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης χιλιετηρίδας νέο κύμα Πελασγῶν ἔρχεται ἀπὸ τὴ Β.Α. Βαλκανικὴ, ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ κυριεῖται τὴ Βόρεια καὶ νοτιοανατολικὴ Θεσσαλία. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, λαοὶ ἀπὸ τὴ Μικρασία κατέλαβαν τις Κυκλάδες καὶ ἔφτασαν ὡς τὴν Ἀργολίδα καὶ Κορινθία (Μυλωνᾶς 154). Φαίνεται ὅμως πῶς

7. Μεταλλεῖα χαλκοῦ, ἀλλὰ μὲ μικρὴ ἀπόδοση ὑπῆρχαν καὶ σὲ διάφορες περιχῆς στὴν Ἄν. Ἑλλάδα. Ἐνα τέτοιο παλιὸ μεταλλεῖο βρέθηκε στὴ Νεμέα, κοντὰ στὶς Μυκῆνες (Zafiroopoulos 147). Τὸ καλαί ἦταν σπανιώτερο. Μικρὰ ἀποθέματα ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαία Κρίση, τὸ σημερινὸ Χρυσό, κοντὰ στοὺς Δελφούς (Zafiroopoulos 138).

«ΑΡΧΕΤΟΝ» Δ. Ε. Καλιτσονάκη, τόμ. 51ος (1971) τεύχ. Α' Δ'

τὴν Κρήτη ἐγκαταστάθηκαν ἄλλοι λαοί, ὅπως δείχνει ὁ διαφορετικὸς πολιτισμὸς τῆς. Μὰ ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ λίγες ἀνασκαφές πού ἐγιναν, ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς ἦταν ἀπλωμένος σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιά (Ζενγος Τ. Ι, 28) ⁸.

Τὸ μεγάλο κατόρθωμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς Κυκλάδες, ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας. Αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε προνόμιο τῶν Χιτιτιῶν, πού εἶχαν κοινὴ καταγωγή μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετηρίδα πολλοὶ νησιῶτες ἀπὸ τὶς Κυκλάδες μεταχειρίζονταν τὸν χαλκὸ τῆς Πάρου, τὸ ἀσῆμι καὶ τὸ μολύβι τῆς Νάξου καὶ τῆς Τζιάς, τὸ χρυσάφι τῆς Σίφνου. Στὴν Κρήτη βρέθηκαν ἀγγεῖα, προορισμένα, φαίνεται, γιὰ ἱεροτελεστίες, φτιαγμένα ἀπὸ νικελούχο σίδηρο, πού θὰ τὸ ἔφεραν βέβαια ἀπὸ τὴ Λάρυμνα, ἀπ' ὅπου καὶ σήμερα ἐξάγουν αὐτὸ τὸ μέταλλευμα. Ἡ τεχνολογία τῶν μετάλλων εἶχε ἀντίκτυπο καὶ στὴ γεωργία, γιατί οἱ γεωργοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ παράγουν περισσότερο γιὰ ν' ἀγοράζουν ἐργαλεῖα ἀπὸ μέταλλο, πού ἀντικαταστοῦσαν τὰ ἀπὸ παράδοση πέτρινα, ἀγγεῖα χάλκινα, καθὼς καὶ στολίδια ἀπὸ χρυσὸ ἢ ἀσῆμι. Αὐτὸ δὲν θὰ πῆ πὼς τὰ πέτρινα ἐργαλεῖα ἢ σκεύη ἀντικαταστάθηκαν μὲ μιᾶς ἀπὸ μέταλλα. Ὑπῆρχαν ἀκόμα, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐποχὴ λέγεται χαλκολιθικὴ καὶ ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ πέτρα ⁹.

Ἡ διάδοση τῶν μετάλλων, στὸ τέλος τῆς λίθινης ἐποχῆς, ἔφερε τὴ διαφοροποίηση τῶν τεχνιτῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυτικῶν, ἐνῶ ὡς τότε δὲν ὑπῆρχε κατανομή τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων, παρὰ μόνο ἀνάλογα μὲ τὸ γένος τῶν μελῶν σὲ κάθε οἰκογένεια. Οἱ γυναῖκες καταγίνονταν στὴ γεωργία, στὴν ὕφανση καὶ στὴν ἀγγειοπλαστικὴ. Οἱ ἄντρες ζεχέρωναν τὰ χωράφια, ἔχτιζαν τὶς καλύβες, ἔβωσκαν τὰ ζῶα καὶ ἔφτιαναν τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὅπλα (Childe 60). Ἐπειτα ὅμως, ὅταν ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ἀλέτρι ἀντὶ τῆς τσουγκράνας, τὰ βόδια ἀντικατέστησαν τὶς γυναῖκες στὴν καλλιέργεια. Ἦταν, μιὰ οὐσιαστικὴ πρόοδος, ἡ χρησιμοποίηση μιᾶς ὀχι ἀνθρώπινης δύναμης σὲ παραγωγικὰ ἔργα. Ἀλλὰ τότε τὴ θέση τῆς γυναῖκας στὴ γεωργία τὴν πῆρε ὁ ἄντρας, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα στὰ χωριά μας: ἐκεῖ ὅπου ἡ καλλιέργεια γίνεται μὲ τσάπα εἶναι δουλειὰ τῆς γυναῖκας, π.χ. στὰ ὄρεινά χωριά. Ὄταν ἐπικράτησε τὸ ἀλέτρι, παίρνει τὴ θέση τῆς ὀ ἄντρας. Ταυτόχρονα ἀπ' τὸ μητριαρχικὸ δίκαιο, πού ἐπικρατοῦσε στοὺς γεωργικοὺς συνοικισμοὺς, ὅπου ἡ εἰσφορά τῆς γυναῖκας ἦταν πρωταρχικὴ, ἡ Ἀρχαιότητα πέ-

8. Σὲ ἀνασκαφές πού ἐγιναν κάτω ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Ὀλυμπίας βρέθηκαν πέτρινα ἐργαλεῖα καὶ πλῆθος ἀπὸ ἀγγεῖα, ἀλλὰ κανένα εὑρημα ἀπὸ μέταλλο. Φαίνεται πὼς τὰ κτίσματα πού ἀνακαλύφθηκαν ἀνήκουν στὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ (Καββαδίας 299).

9. Στὶς ἀνασκαφές πού ἐγιναν στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης, βρέθηκαν ἀγγεῖα ἀπὸ πηλὸ, ἐργαλεῖα ἀπὸ πέτρα, ἀλλὰ καὶ πριόνι ἀπὸ καθαρὸ χαλκὸ (Καββαδίας 158).

ρασε στον πατρογονικό, που επικρατούσε, φαίνεται, πάντα στους κτηνοτροφικούς συνοικισμούς¹⁰. "Αν και το κοινωνικό πλαίσιο μένει ουσιαστικά αγροτικό, η πρωτόγονη ισότητα χάνεται ολοένα, γιατί δεν είναι πια μόνο οι διαφορετικοί βαθμοί συμμετοχής στην ιδιοκτησία της γης που αντιτίθεται στην ισότητα αυτή. Με τη δύναμή τους, με τον πλούτο τους, οι ήγεμόνες που ζούν στη Λέρνα και στην Τίρυνθα μᾶς δείχνουν τις αρχές μιᾶς κοινωνικής, οικονομικής και στρατιωτικής ὀργάνωσης, που ξεφεύγει από τη φυλετική (Matz 61).

Ὁ κυκλαδικός πολιτισμός ἐπηρέασε πολύ τὴν Ἀττική, πού εἶχε τότε γιὰ κύριο λιμάνι τὴ σημερινή Νέα Μάκρη, ἐνῶ ὁ θεσσαλικός, πού ἦταν στεφανιάς τὴν Πελοπόννησο, μέσο τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου. Ἀλλά δὲ φαίνεται πὼς ὁ Μινωικός πολιτισμός εἶναι συνέχεια τοῦ κυκλαδικοῦ (N. Platon 67). Ὁ πρωτοελληνικός ὅμως πολιτισμός ἐπηρέασε τὸν ἀρχαῖο μυκηναϊκό, ἀπὸ τὰ μέσα ἀκόμα τοῦ 2ου αἰῶνα.

Συμπερασματικά, ξαίρουμε σήμερα πὼς οἱ πρῶτοι Ἰνδοευρωπαῖοι πού κατάκτησαν τὴν Ἑλλάδα, οἱ Ἀχαιοί, δὲν τὴ βρῆκαν ἀκατοίκητη καί, ἀντὶ νὰ κταστρέψουν τὸν πολιτισμό της, τοῦ ἔδωσαν καινούριο αἷμα. Καί γενικᾶ ἓνας πολιτισμός εἶναι πάντα πιὸ παλιός ἀπ' ὅ,τι νομίζουμε. Τὸ χῶμα πού πατοῦμε κρύβει τὰ κόκκαλα τῶν ἀνθρώπων πού πάσχισαν καί ἀγάπησαν, πού ἔκαναν ποιήματα καί ὠραῖα πράγματα, ἀλλά πού δὲ γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους, γιατί τὰ παράσυρε τὸ ἀνελέητο ρεῦμα τοῦ καιροῦ (Durant IV, 45). Ἀλλά, κατὰ κανόνα, οἱ ἱστορικοὶ κάνουν τὸ λάθος νὰ μιλοῦν γιὰ εἰσβολές, πού εἴτε βρῆκαν ἀκατοίκητα ἐδάφη καί τὰ κατέλαβαν, εἴτε ἐδιωξαν τοὺς κατοίκους πού ὑπῆρχαν στίς χῶρες πού κατάκτησαν καί πῆραν τὴ θέση τους. Ἐνῶ συνήθως ἐγκαταστάθηκαν σὰν κυρίαρχη τάξη, διατηρώντας τοὺς παλιούς κατοίκους γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ καί νὰ τοὺς ὑπηρετοῦν. Οἱ μεταναστεύσεις τῶν ἐθνῶν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές ἐξαιρέσεις, ὅπως τῶν Οὐννων τοῦ Ἀππία, ἔφεραν λοιπὸν τὴν ἀλλαγὴ τῆς κυρίαρχης τάξης καί ὄχι τῶν πληθυσμῶν τῶν διαφόρων χωρῶν. Πρὸ πάντων ὅμως οἱ ἰδέες μεταδίδονται πολὺ πιὸ εὐκόλα καί πολὺ πιὸ γρήγορα, ἐνῶ οἱ πληθυσμιακὲς μετακινήσεις καί δύσκολες εἶναι καί δὲν ἀφήνουν ἐνεργητικὸ ρόλο στὴ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι καί στὴν Ἑλλάδα ὁ νέος τρόπος ζωῆς μεταδόθηκε σὰν ἰδέα, ὄχι ὅμως ἀναγκαστικᾶ με πληθυσμιακὲς μετακινήσεις, γιατί βρῆκε εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις, δηλ. εὐνοϊκὴ περιβάλλον, γιὰ τὴ μεταφύτευση τοῦ νέου πολιτισμοῦ.

10. Ὁ Πολύβιος γράφοντας γιὰ τοὺς ἐπιζεφύριους Λοκρούς, τὴν ἀποικία στὴν Ν. Ἰταλία ἀπὸ τὴ Λοκρίδα, παρατηρεῖ πὼς ὅλοι οἱ τινώμενοι πρόγονοὶ τους ἦταν γυναίκες, ὅπως ἡ σειρά τῶν ἑκατὸ εὐγενῶν οἰκογενειῶν, πού τοὺς γέμιζε περὶ τρεῖς (Πολύβιος 12, 5, 6).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πλάτων, Ἐπινομίς.
2. Πλάτων, Συμπόσιον.
3. Θουκυδίδης, Ἱστορία.
4. C. Childs, What happened in History, Harmondsworth, 1952.
5. F. Matz, Kreta und frühes Griechenland, Baden-Baden, 1962.
6. A. I. Oikonomides, Aegean Islands, Chicago 1965, XXXII.
7. R. W. Hutchinson, Prohistoric Crete, London 1962.
8. Ὀμηρος, Ἰλιάδα.
9. Α. Πουλιανός, Ἡ προέλευση τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1968.
10. Δ. Θεοχάρης, Ἡ αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς προϊστορίας, Βόλος 1967.
11. E. M. Vermeule, Greece in the bronze age, Chicago 1964.
12. Αἰσχύλος, Προμηθεύς.
13. Ὀμηρος, Ὀδύσσεια.
14. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1928.
15. N. Zervos, Naissance de la civilisation en Grèce, 1er Vol. Paris 1962.
16. Χρ. Τσοῦντας, Προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1893.
17. Χρ. Εὐελπίδης, Δοκίμια καὶ Μελέτες, Ἀθήνα 1968.
18. J. Zafiroopoulos, Histoire de la Grèce à l'âge du bronze, Paris 1964.
19. Δ. Θεοχάρης, Προϊστορικὴ ἔρευνα ἐν Σκόρῳ καὶ Εὐβοίᾳ, Ἀρχ. Χρονικά 1949.
20. Π. Καββαδίας, Προϊστορικὴ ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1914.
21. Πολύβιος, Ἱστορία.
22. Will. Durant, Ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ, I.